

Farklılıkların Esas ve Aynılıkların İstisna Olduğu Balkanlarda Birlikte Yaşama Modeli: Radikal Demokrasi

Gürbüz Özdemir*

Post-modern düşüncenin yaygınlaşmasıyla birlikte, “farklılık” ve “kimlik” kavramları, yazında birlikte ve sıkça kullanılmaya başlanılan iki kavram olmuşlardır. Bu iki kavram bağlamında, etnik, dinsel ve kültürel kimlikler ve bunların farklılık talepleri öne çıkmaya başlamıştır. Bu durum, farklılıkların esas, aynılığın istisna olduğu Balkanlarda ise çok daha üst düzeye çıkmıştır. Doğal olarak, Balkan halklarının birlikte yaşamalarını zorlaştırmakta ve bir çözüm arayışına itmektedir.

Eski Yunandan günümüze kadar gelişen toplumsal ve siyasal ihtiyaçlar karşısında ortaya koyduğu yeni modellerle kendisini sürekli yenilemiş olan demokrasi kuramı, bu ihtiyaca da bir çözüm sunma çabası içerisindedir. İşte “radikal demokrasi”, farklılıkların taleplerine paradigmatik olarak yanıt verebilecek ve bir arada yaşamaları için gerekli ortamı sağlayabilecek potansiyele sahip bir model olarak önerilmektedir.

Çalışmada; öncelikle, Balkanlardaki etnik, dinsel vb. durum genel olarak ortaya konulacak ve sonrasında, farklılıklar bağlamında ortaya çıkan paradigmatik ihtiyaç ifade edilecektir. Son olarak da, henüz uygulama imkanına kavuşmamış olmasına rağmen, bu potansiyele sahip olan radikal demokrasi modeli “kuramsal” boyutuyla ele alınacaktır.

Giriş

Post-modern düşüncenin yaygınlaştığı 21. yüzyılda, “farklılık” ve “kimlik” kavramları sosyal bilimlerde yazında birlikte ve sıkça kullanılmaktadır. Kavram olarak “farklılık”, Türk Dil Kurumu sözlüğünde¹, “Farklı olma durumu, ayrımlılık, başkalık” biçiminde ifade edilirken; “Kimlik” kavramı ise, “Toplumsal bir varlık olarak insana özgü olan belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan koşulların bütünü” olarak tanımlanmaktadır. Bu iki kavramın toplumsal yaşam içerisinde birçok yansıması olduğu da bilinmektedir. Özellikle etnik köken, sınıf, din, mezhep, kültür gibi boyutlarıyla birbirlerinden farklılaşan kimliklere bakıldığında, kendinden farklı olanı “öteki” olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Bu durum, bir arada yaşamak zorunda olan insanlar arasında doğal olarak bir çelişki ve gerilim oluşturmaktadır. Bu durum, farklılıkların ve farklı kimliklerin kaçınılması ve hatta ortadan kaldırılması gereken olumsuzluklar olarak algılanmasını sonuç vermektedir. Bu algının, kendi bağlamında bir haklılık payının olduğu iddia edilebilir (Sonnenschein, 1997: 3). Ancak farklılıklar, bir yönüyle bir toplumsal yapı içerisinde çeşitli zenginliklerin belirmesi, bireylerin sağlıklı ilişkiler kurması, bireylerin diğerleri ile sağlıklı ilişkiler kurması, bireysel yeteneklerin gelişmesi, vb. açılardan birer toplumsal fırsat olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada yapılması gereken en temel şey, farklılıkları yok saymak ya da yok etmek değil, birer zenginlik olarak görüp nasıl bir arada tutulacağı ve toplumsal, siyasal, kültürel ya da ekonomik açıdan yararlı noktalara nasıl yönlendirilebileceği üzerinde düşünmektir (Budak, 2008: 398-400). Farklılıkların yönetimi anlamına gelen bu sonuç ise, farklılıklara dayalı doğal çatışma ve gerilimi dengeleyerek potansiyel olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve birlikte yaşama kültürünü oluşturmakla ilgili bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Pless/Maak, 2004: 130).

Bu bağlamda, “İçinde birçok farklılığı barındıran toplulukları bir arada yaşatmanın yolu nedir?”, sorusu, tarih boyunca insanların yanıt bulmağa çalıştığı soruların başında gelmektedir. “Farklılık” ve “kimlik” kavramlarının post-modern düşüncenin de etkisiyle öne çıkması sonucu, bu

(*) Yrd. Doç. Dr. , Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Başkanı.

(1) www.tdk.gov.tr/guncelsozluk

temel soru ve yanıtı, adeta 21. yüzyılın en önemli siyasal ve yönetsel sorunu haline gelmiştir. Özellikle farklılıkların esas aynılıkların istisna olduğu Balkanlar, bu soruya kaynaklık etme açısından tipik bir örnektir. Balkanlardaki hiçbir bağımsız devlet, etnik, dinsel ve kültürel kimlik yönünden türdeş olmadığı gibi, hemen hemen hiçbir kimlik de tek bir devletin çatısı altında yaşamamaktadır. Üstelik bu kimlikler, yüzyıllardır bir arada bulunmalarına ve hatta birbirlerine komşu olmalarına rağmen, birbirlerini düşman görmekte ve sürekli çatışmaktadırlar. Çatışmayı körükleyici en temel etken ise farklılık bilinci olup her geçen gün daha da güçlenmektedir. Bu bağlamda Balkanların adeta ayrılmaz birer parçası haline gelmiş olan çatışma ortamında farklılıkları bir arada yaşatabilecek bir siyasal modele gereklilik giderek artmaktadır. Balkanlarda, yukarıda ortaya konulan soruya en doğru yanıtı verebilme ve birlikte yaşama modeli oluşturabilme adına çağdaş dünyanın ideal yönetim biçimi olarak kabul gören demokrasi düşüncesinin söyleyecek bir sözü olmalıdır.

“Niçin demokrasi?” Çünkü demokrasi düşüncesi, Eski Yunandan günümüze kadar toplumların farklılaşan siyasal ve yönetsel beklentilere uygun çözümler üretmeyi başarmış olan zengin bir potansiyele sahiptir. Demokrasi, kendisini yeniden yeniye sürekli kurgulayarak, bir önceki modelin eksikliklerini tamamlayan ve her dönemin koşulları doğrultusunda yeni çözüm modelleri sunan bir kurama sahiptir. Örneğin “doğrudan demokrasi”nin uygulanmasındaki zorluğa karşı “temsili demokrasi modeli” geliştirilmiştir. Modern döneme damgasını vurmuş olan temsili model, kendisinden bekleneni veremediği iddiasıyla sorgulanmış ve eleştirilmiştir. Bu sefer, bu eksiklikleri giderme amacıyla temsili model yerine “katılımcı demokrasi modeli” önerilmiştir. Demokrasiye sunduğu katkılara rağmen, katılımcı model de paradigmal açıdan 21. yüzyılın farklılaşan beklentilere karşılık vermede yetersiz kalmıştır. Özellikle kimlikli farklılıkların egemen olduğu Balkanlar’da farklılaşan talepleri karşılamada salt katılımcılığın öne çıkarılması yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla bu paradigmal eksikliği ortadan kaldıracak ve Balkan halklarının bir arada yaşamalarını sağlayacak potansiyelde yeni bir demokrasi modeline gereksinim vardır. Bu bağlamda, günümüzde ciddi biçimde tartışılan ve katılımcılığı farklılıkların tanınması temelinde

kurgulayan “radikal demokrasi modeli” öne çıkmaktadır. Post-modern bir yaklaşımla kurgulanmış olan model, esas olarak temsili ve katılımcı modellerin temel ilkelerini reddetmeyerek, kurgusunu onların üzerine yapmaktadır. Özellikle temsili ve katılım gibi ilkeleri, “türdeş” yapılara göre değil, “fark/kimlik” temelinde kurgulamaktadır. Modelin temel amacı, özellikle Balkanlar gibi coğrafyalara önerilebilecek biçimde, farklılıkların karşılıklı olarak birbirlerini tanıyacakları, kendilerini siyasal alanda özgürce ifade edebilecekleri, farklılıklarını koruyarak uzlaşabilecekleri ve böylece birlikte yaşayabilecekleri demokratik bir sistem oluşturulabilmektir.

Çalışma kapsamında yapılan yazın taramaları sonucunda; öncelikle Balkanların farklılıkları bezenmiş olan demografik yapısını genel hatlarıyla ele alınacaktır. İkinci olarak, modern dönemin devlet yapısı olan ulus devletin ve demokrasi modeli olan temsili ve katılımcı modelin temel paradigmalarının, Balkanlardaki farklılıkları bir arada yaşatmaya yeterli olmadığı vurgulanacaktır. Sonrasında ise, Balkan halklarını bir arada yaşatabilmek için gerekli olan paradigmanın nasıl olması gerektiği ortaya konulacak ve bu bağlamda demokrasinin kurguladığı yeni paradigmadan bahsedilecektir. Son olarak, bu paradigma çerçevesinde biçimlenen ve Balkanlar için önerdiğimiz radikal demokrasi modelinin, temel yaklaşımı ve kuramsal esasları anlatılacaktır.

1. Farklılıkların Esas, Aynılıkların İstisna Olduğu Coğrafya: Balkanlar

İçinde yaşadığımız yüzyılda dünyanın birçok yerinde, adeta farklı kimliklerden örülmüş bir mozaik görüntüsü veren bölgeler ve buralarda yaşayan topluluklar bulunmaktadır. Orta Asya’dan Balkanlara, Kafkasya’dan Ortadoğu’ya kadar birçok coğrafyada ötekileştirilmiş, yok sayılmış ve hatta yok edilmeye çalışılmış olan kimlikli mağdurlar, eski yöntemlerle kendi kimliklerini koruyarak birlikte yaşama şanslarının olmayacağını açıkça görmüşlerdir. Avrupa’nın güneydoğusunda bulunan Balkan² coğrafyası, bu bağlamda birçok potansiyel sorunla öne çıkmaktadır. Zira Balkanlar, Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Romanya, Türkiye’nin Avrupa yakası ile Yugoslavya’nın

(2) Balkan sözcüğü, “Sık ormanlarla kaplı dağlık bölge; sarp ve ormanlık dağ” anlamına gelmektedir (Darkot, 1997: 280-283).

dağılmasının ardından bağımsız devletler olarak ortaya çıkan Makedonya, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ'ı ve dahi Kosova'yı içine alan farklılıklarında örülmüş geniş bir coğrafyayı anlatmaktadır. Bu kadar yoğun olan coğrafyaya milliyetçilik ve kimlik kuramları bağlamında bakıldığında, ciddi anlamda sıkıntılı süreçleri doğuran ve doğurmaya da devam eden bir potansiyel söz konusudur. Zira tarihsel geçmişlik bakımından bir coğrafyada ilk olmak iddiası, o coğrafya üzerinde hak talep etmenin meşru bir zeminini oluşturmaktadır (Smith, 2002: 54-55; Gökdağ, 2012: 2). Bu durum, çoğulcu yapısıyla her açıdan farklılıkları içinde barındıran Balkanlar için söz konusu olduğunda, çok fazla hak talebi doğurduğundan, bölge halklarının birbiriyle sürekli olarak çatışma içerisinde yaşamalarına yol açmıştır. Çatışma ise, birçok sorunu beraberinde getirmiş ve getirmeye de devam etmektedir. Bu nedenle, Balkanlarda kimlik, genelde hak mücadelesinde meşru gördüğü hakkını elinden alan "öteki" tanımlamalarıyla oluşmuş ve çoğu zaman ise "öteki" hemen kapı komşusu olmuştur (Yaşın, 2011: 353-354). Balkanlarda "öteki"yi belirlemede, etnik köken, dil, gelenek, vb. öğeler etkili gözükmeyle birlikte, aslında geçmişten günümüze kullanılan en önemli ölçüt "din" ögesi olmuştur (Gökdağ/Dinçer, 2007: 191). Örneğin Boşnaklar, dilleri Sırp ve Hırvatlarla aynı kökene dayandığı halde, Müslüman oldukları için kendilerini ayrı bir topluluk olarak görmekteydiler. Ya da Boşnaklar, Arnavutlar ve Pomaklar, kendileriyle benzer dili konuşan Bulgar ya da Slavlara değil, kendileriyle aynı dine bağlı Türklere daha yakındılar (Gökdağ, 2012: 5). Yine 19. yüzyılda Ortodoksluktan Katolikliğe geçmiş bulunan Bulgaristan ve Yunanistan'daki bazı gruplar, Ortodokslarca hain olarak nitelenmiş ve "öteki" olarak değerlendirilmişlerdir (Karpas, 1992: 25-27). Kısacası, bulunduğu coğrafya, sahip olduğu kültürler ve medeniyetler bağlamında Balkanlar, birbirine zıt kimliklerle birlikte, birbirinden farklı kültürel ve toplumsal yapıların hatta ekonomik sistemlerin iç içe geçerek oldukça karmaşık ve bir o kadar da sorunlu bir yapı oluşturduğu bir bölgedir (Akın/Çetin, 2011: 53-54).

Balkanlardaki "öteki" ve hatta "düşman" nitelemesi, siyasal bakımdan bölgenin adeta en karışık ülkesi olan Yugoslavya'nın 1990'lı yılların sonunda başlayan çözülmesiyle birlikte daha da

güçlenmiştir. Kendisine bağlı olan cumhuriyetlerin Yugoslavya'dan teker teker ayrılması sonucu oluşan yeni tablo, zaten oldukça karmaşık olan demografik yapı açısından içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Zira önceden herkes, en azından bir biçimde Yugoslavya'nın yurttaşı iken, dağılmadan sonra birbirlerine karşı düşmanca hak talep eden "ötekiler" olmuşlardır. Başlayan hak talebi süreci, bölgede çatışmayı artıran ve huzuru daha da bozacak sonuçları da beraberinde getirmiştir. Ayrıca geçmişte zaten var olan çeşitli kimliksel mağduriyetlerin, bu süreçte birçok topluluk açısından yeni aidiyetler ve yeni direniş noktaları oluşturduğu da görülmektedir. Özellikle egemen kimlik olan Sırpların yaptığı haksız uygulamalar, zulümler ve "öteki"yi yok saymalar, farklı kimliğe sahip Müslümanlar hatta Katolik topluluklar arasında, din farklılığına ek olarak milliyetçi duyguları da etkin hale getirmiştir.³ Örneğin, Sırpların, Müslüman Boşnaklara yönelik olarak gerçekleştirdiği çağımızın en vahşi katliamı, ötekileşme anlamında geri dönülmez ayrılıklara yol açmıştır. Kısacası, Balkanlar, coğrafi bütünlüğüne rağmen, tarih boyunca etnik, dil, din, vb. açılarından farklılıkların esas ve ayrıntıların istisna olduğu oldukça karmaşık bir coğrafyadır. Bölge, tarih boyunca olduğu gibi bugün de sürekli olarak bunalım, istikrarsızlık ve çatışma potansiyeli taşımaktadır. Hatta bu olumsuz niteliği, farklı devletlerce çıkarları doğrultusunda sürekli istismar edilmiştir (Gökdağ, 2012: 4).

Balkanlardaki demografik dağılıma ve kimliksel yapıya bakıldığında, kimlik ve farklılık bağlamında bahsedilen gerçeklik kendisini açıkça göstermektedir. Bölgedeki devletlerin hiçbirisi etnik, kültürel, dinsel vb. yönlerden türdeş olmayıp birçok farklı kimlik bir arada yaşarken, öte yandan hiçbir kimlik de tek bir devlet çatısı altında yer almamaktadır. Bu çerçevede Balkan coğrafyasında kimlik kavramı, var olmanın en önemli koşullarından birisi olmuştur. Kimlik kavramı, Balkanlarda bir topluluğun var olmasını sağlayan temel bir etken olmakla birlikte, özellikle Osmanlı sonrası, ulusal kimliklerini belirginleştirmeye çalışan Balkan halklarını, uyguladıkları siyasalalarla bölgede yalnızlaşmaya, başkalarını ötekileştirmeye ve arkasından birçok sorunun kaynağı olan siyasal bir çıkmaza doğru da sürüklemiştir (Özdemir, 2013: 74; Bayraktar, 2013: 230). Bu süreçte, Balkan coğrafyasının oldukça dağınık olmasının,

(3) www.vahdet.com.tr/isdunya/dosya3/0877.html.

topluluklar arasında ilişki ve iletişimi zorlaştıran ve kimliklerin kaynağı olan kültür, dil, din ve gelenekler üzerinde ayırıştırıcı bir etki yaptığı da söylenmektedir. Zira coğrafyanın bu niteliği, topluluklar arasında bağı kopararak beraberinde dışa kapalılığı getirmiş ve bir yönüyle farklılaşmayı derinleştirmiştir. Hatta ortaya çıkan dışa kapalılık, bazı bölgelerde çok eski geleneklerin dahi günümüze kadar yaşamasına zemin hazırlamıştır, denebilir (Karpas, 1992: 25). Kısacası; neredeyse var olan her bir kimlik, var olan devletlere yani Balkanların her yanına dağılmış olduğundan, bölge, farklılıklardan örülmüş multi-etnik bir mozaik görüntüsü vermektedir.

Multi-etnik bir yapıya sahip olan bölgede, Hıristiyanlığın genelde Ortodoks ve Katolik mezhebine bağlı Yunan, Sırp, Hırvat, Sloven, Bulgar, Romen, vb. halkların yanı sıra, Osmanlı egemenliği sonrasında Müslüman olan Boşnak, Arnavut, Pomak ve diğer etnik ögeler yaşamaktadır. Anadolu'dan göç eden Türklerle birlikte, bir yandan gittikçe çoğalan Müslümanların bölgedeki etkisi artmış, öte yandan ise zaten mozaik olan Balkan coğrafyasının mozaikliği daha da belirginleşmiştir. Bu mozaik yapı içerisinde önemli bir yeri olan örneğin Arnavutlar, Balkanların demografik açıdan en eski olduğu kadar en fazla dağılmış halklarından birisidir. Özellikle tüm Arnavutların bir araya gelmesi hayali üzerine kurulmuş olan "Büyük Arnavutluk" ideali, tüm Balkan devletleri açısından birçok soruna kaynaklık etmiştir (Progonati, 2013: 164-165). Arnavutluk nüfusunun %90'ı Müslüman olup, onların da %80'i etnik olarak Arnavutlardan oluşmaktadır. Arnavutların dışındaki Müslümanların büyük çoğunluğu Türk ve az bir kısmı Roman asıllıdır. Müslüman olmayanların çoğunluğu ise Sırp asıllıdır. Arnavutluk'ta yaklaşık %30 oranında Hıristiyan bulunmakla birlikte, Kosova'daki Arnavutların tamamına yakını Müslüman'dır. Ayrıca Arnavutluk'un güneyinde 60 bin civarında Yunanlı azınlık yaşamaktadır. Öte yandan, Arnavutların neredeyse yarısından fazlası Arnavutluk dışında bulunmaktadır (Türbedar, 2011: 4). Aynı biçimde Sırbistan'da %15 oranında Arnavut ve Slav Müslüman yaşarken, 10 milyonu aşan nüfusuyla Sırp, Sırbistan'ın dışında Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Karadağ'da yer almaktadır. 1878 Berlin Antlaşmasıyla bağımsız bir devlet olan Sırbistan, aynı Arnavutlarda olduğu gibi "Büyük Sırp Krallığı" idealini gerçekleştir-

mek hayalini taşımaktadır. Buna yönelik olarak, önce Sırp milliyetçiliğinin ideolojik ve tarihsel temelleri sağlamlaştırılmış ve sonrasında Sırp milliyetçileri bir uluslaştırma programı uygulamışlardır. Bu süreçte, Sırp kimliği ve kültürü yeniden tanımlanarak, tüm güney halklarının aslen Slav, yani Boşnakların Müslümanlaşmış, Hırvatların ise Katolikleşmiş Sırp olduğu düşüncesi ideolojik olarak temellendirilmiştir (Progonati, 2013: 164-165). Bunun doğal bir sonucu olarak, Müslüman ve Katolikleri, gerekirse zorla özüne döndürmek gerektiği anlayışını geliştirmişlerdir. Var olan çatışmayı daha da alevlendiren bu anlayış, aynı zamanda ötekiler açısından çatışmayı meşrulaştırmıştır. Bulgarlar da diğer Balkan halkları gibi 19. yüzyılda Osmanlıdan bağımsız olmuştur. Bu süreçte, Fransız Devriminin etkisiyle eğitim faaliyetlerinin artması ve özerk Bulgar Kilisesinin Bulgar ulusçuluğunu temellendirmesi etkili olmuştur. Yakın tarihimizde, Jivkov yönetimindeki Bulgar rejiminin "yeniden doğuş süreci" olarak adlandırıldığı kampanyayla, ülkedeki en büyük azınlık olan Müslüman Türkler ve Pomaklar hedef alınmıştır. Bu süreçte, tüm dinsel ve kültürel kimlikleri ve hatta bizzat Türk kimlikleri de yasaklanmıştır. Bununla birlikte, Bulgaristan'ın demografik yapısına bakıldığında; Müslüman kimliğe sahip Türkler, Pomaklar ve diğer azınlıklar %15 gibi önemli bir orana sahip oldukları görülmektedir. Öte yandan Balkanların farklılıklarının yoğun olduğu bir diğer ülkesi olan Makedonya'da %65 Makedon, %22 Arnavut, %4 Türk ve diğer azınlıklar yaşamaktadır. Yunanistan'da ise, kuzey bölgesinde büyük bir Makedon azınlıkla birlikte, Batı Trakya bölgesinde 120 bin kadar Türk nüfus yer almaktadır. Karadağ'a bakıldığında ise, %43'ünün Karadağlılar, %32'sinin Sırp, %12'sinin Boşnaklar, %5'inin Arnavutlar ve %1'inin ise Hırvatlardan oluştuğu görülmektedir. Yeni bağımsızlığını kazanan Kosova'da ise, nüfusun %89'ı Müslüman olan Arnavut ve Türklerden ve diğer kısmı ise Hıristiyan nüfustan oluşmaktadır. Ciddi boyutta önce katliama ve sonrasında ise bir iç savaşa sahne olan Bosna-Hersek'te ise, nüfusun %44'i Müslüman Boşnak, %33'u Ortodoks Sırp, %18'si ise Katolik Hırvat'tır (Karpas, 2010: 233-236; Bağcı, 1994: 105; Türbedar, 2011: 1-6). Bölgenin bir diğer ülkesi olan Slovenya, Balkan Yarımadasının en katışıksız olan ülkesi görünümündedir. Yine de nüfusun %90'ını Slovenler oluştururken; %10'luk kısmını ise küçük gruplar halinde Macar, İtalyan,

Sırp ve Boşnaklar oluşturmaktadır. 1991 yılında Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilân eden Hırvatistan'da da nüfusun büyük çoğunluğunu Hırvat'tır. Hırvatlar, ayrıca Bosna-Hersek, Slovenya ve Karadağ'da oldukça yoğun bir nüfusa sahiptirler (Gökdağ, 2012: 16).

Balkan halkları, dinsel, etnik ve kültürel farklılıklarına rağmen, tarihsel süreçte Osmanlı'nın kimlikleri reddetmeyen ve yok saymayan uygulamaları sayesinde, yüzyıllarca barış içerisinde yaşayabildikleri için bir arada yaşama deneyimine sahip olmuşlardır. Bu sonucun oluşmasında, Osmanlı'nın kendisini her yerde hissettiren güçlü bir devlet yapısına sahip olmasından daha çok, hoşgörüyü kendine ilke edinmesinin etkisi olmuştur. Zira Osmanlı 19. yüzyılın son dönemlerine kadar, varlık gösterdiği her coğrafyada yerel değerlere saygılı olduğu gibi, Balkanlar'da da egemenliği altındaki Türk ve Müslüman olmayan hiçbir kimliğe karşı, onu asimile edecek ya da yok sayacak bir söylemde ya da uygulamada bulunmamıştır. Aksine tüm farklılıklar, tarihlerinin en rahat ve hoşgörülü dönemlerini yaşamışlardır (Todorova, 2010: 330-335; Akın/Çetin, 2011: 57). Bu durum, sadece üst ve baskın olan Osmanlı kimliğinin benimsenmesinin bir sonucu olarak görülmemelidir. Eğer durum böyle olsaydı, öncelikle Osmanlı bölgede yaklaşık olarak altı yüzyıl boyunca egemen olamazdı. Üstelik bölgeden çekildikten sonra, var olan kimliklerin asimile olmuş, kaybolmuş ya da yozlaşmış olması beklenirdi. Aksine, Balkanların neresine giderseniz gidin, hâlâ Türk kültürünün dinamikleri var olduğu kadar, her kimlik de canlılığını korumaktadır (Alparslan, 2008: 4-5; Alp, 2009: 151).

O zaman niçin geçmişte yüzyıllarca birbirine komşu olan, aynı müzikle coşup aynı ağıtla gözyaşı döken ve barış içerisinde yaşayan halklar, bugün birbirini öteki ve düşman gören, hatta katleden bir niteliğe bürünmüşlerdir? Bu soruyu yanıtlama açısından, bölgenin Osmanlı öncesi durumu önem kazanmaktadır. Zira Balkan halkları, bölgeye Osmanlı gelmeden önce de aynı kimlik çatışmasını yaşamaktaydılar. Bogomilist⁴, Katolik ve Ortodoks kimlikler üzerinden süren çatışma bölgede sürekli bir kargaşa nedeniydi. Dolayısıyla Balkanlar'da farklı kimlikleri bir arada yaşatama sorunu ve bunun sonucu oluşan kimlik savaşları, Osmanlı uygulaması hariç tutulacak olursa, her zaman olmuştur (Bayraktar, 2013: 230). Bugüne

gelindiğinde ise, "Bölge halklarını barış içerisinde yeniden bir arada yaşatabilme olanağı var mıdır?" Ya da "Böyle bir birleştirici anlayış oluşturulabilir mi?" gibi soruların olası yanıtları büyük önem taşımaktadır. Bu gereklilik, Balkanlar için orta yerde durmaktadır. Bu beklenti ise, özlemlerle bir anlayışla geçmişten yeniden canlandırmak biçiminde değil, bugünü anlamlı kılmak, geleceği daha yaşanılır ve barışçıl hale getirmek için olmalıdır. Bu bağlamda, çalışmamızın temel sorunsalı bu sorulara yanıt bulmaya çalışmaktır.

Özetle; Balkanlar, ister ülkeler açısından, isterse kimlikler açısından bakılsın, her türlü farklılığın tam bir mozaik görüntüsü sergilediği bir coğrafyadır (Türbedar, 2011: 1-6). Bugüne kadar ki yönetim biçimleri, mozaik içerisindeki farklı kimliklere yönelik olarak asimilasyon, gettolaşma ve entegrasyon biçiminde yöntemler uygulamıştır. *Bu yöntemlerin tamamı ise, farklı kimliklerin bastırılması, ortadan kaldırılması ve yok edilmesi amacıyla yöneliktir.* Bu yöntemler kullanıldığı sürece, bölgedeki ülkesel, siyasal ve yönetsel nedenlerden dolayı hiçbir sorun çözülememiş ve çözülmesi de olanaklı değildir. Bu sonuç, zaten sıkıntılı olan bölgede farklılıkların birlikte yaşamalarını daha da zorlaştırırken, aynı zamanda farklı kimliklerin bir o kadar da birlikte yaşama zorunluluğunu açığa çıkarmaktadır. Bugün artık, bu zorunluluğun farklı bir alternatifi⁵ de yoktur. Farklılıkları zenginlik olarak değil düşman tanımlamasıyla algılayanlar ise, günümüzde dahi Sırbistan ve Bosna-Hersek örneğinde olduğu gibi etnik temizlik çabalarına ya da Yunanistan ve Bulgaristan örneklerinde olduğu gibi asimilasyona yönelebilmektedirler. Bu nedenle, AB'ye üye olmaları nedeniyle bazı Balkan ülkeleri açısından sorunlar görece çözülmüş olsa da; Balkanlar, Avrupa'nın ortasında, hala dünyanın en karışık ve en huzursuz bölgelerinden biri olarak durmaktadır (Mazower, 2001: 4-9; Üçyıldız, 2006: 13). Kısacası, 21.yüzyılda Balkanlar için birlikte yaşama şıkkı tartışılmaz ve alternatifsiz bir seçenek olarak kabul edildiği (Keyman, 2008: 311) noktada, çağdaş dünyada insanlığın ortak ideali haline gelmiş olan demokrasi düşüncesinin söyleyecek çok şeyi olduğunu düşünmekteyiz.

(4) Boşnakların Müslüman olmadan önce sahip oldukları mezhebin adı.

(5) Baskın olan toplulukların, bir alternatif olarak düşündükleri asimilasyon türü uygulamaların olumsuz sonuçları örnek vermeye gerek kalmayacak biçimde ortadadır.

2. Farklılık/Kimlik Bağlamında Gelişen Koşullar ve Yeni Demokratik Paradigma

Tarihin farklı dönemlerinde, birçok etken ve koşula bağlı olarak farklı yaklaşımlar ve biçimlerde devlet örgütlenmeleri ortaya çıktığı gibi, modern dönemde de, yine bu dönemin yaklaşım ve koşullarının bir sonucu olarak “ulus devlet” örgütlenmesi kendisini göstermiştir. Ulus devlet yapısının oluşmasında, özellikle Fransız Devrimi sonrası biçimlenen milliyetçilik akımlarının büyük etkisi olduğu bilinmektedir. Milliyetçilik akımlarının başlattığı yeni kimlik arayışı, öncelikle toplumsal kültürleri harekete geçirerek ulusal bir ruh oluşturmuş ve sonrasında “uluslaşma” sürecini başlatmıştır. Uluslaşma süreciyle iç içe geçerek at başı giden bir diğer girişim de, modernite projesi olmuştur. Bu birliktelik, siyasal anlamda uluslaşmanın örgütlenmiş biçimi olan modern ulus devleti, yurttaşlık anlamında ise aynılaştırılmış, tek boyutlu ve türdeş olan evrensel birey-yurttaş sonuç vermiştir. Bu nedenle modern ulus devlet, temel nitelik olarak, “farklılık”ı ifade eden her şeyi dışlayan ve yok sayan bir yurttaş tanımına ve değerler dizisine sahip olmuştur (Laclau, 2003: 60-66). Yeni yurttaşlık anlayışı, tüm toplum kesimlerinin ulusal zaman/meکان boyutunda paylaştığı ortak kimliği ve dolayısıyla farklılıklardan türdeşliğe geçişi temsil etmiştir. Bu geçiş, bireysel ya da toplumsal anlamda birilerini ötekilerden ayırarak anlamlı kılan kimlik olgusunu, yani dil, inanç, etnik yapı ve de bir uygarlığa ait olmayı anlatan değerler bütününe yok saymış ve anlamsız kılmıştır. Diğer bir deyişle, yeni yaklaşım, farklı aidiyetleri dışlayarak, bireyi toplumsal kimliklerden yalıtılmış ve kültürel olarak içi boşaltılmış bir konuma oturtmuştur. Sonuçta, modern ulus devletin türdeş yurttaşlık tasarımı, özünde salt kimliksiz birey-yurttaş kavrayışını ortaya çıkarmıştır (Bauman, 1996: 98-110).

Modern ulus devlet, egemenliği altındaki yurttaşları “türdeş yurttaşlar” haline getirme işlemini, ya farklı aidiyet ve kimlikleri özel alana iterek ya da ulusal kimlik içerisinde eriterek, yani her türlü farklılık ve tikelliği yok ederek gerçekleştirmiştir. Kimlikleri yok sayan bu anlayış, kısa ve orta dönemde olumlu algılanmasına rağmen, aksine uzun dönemde birçok soruna kaynaklık etmiştir. Bu anlayışın, özellikle farklılıkların yo-

ğun olduğu coğrafyalarda dayatılması, sorunların daha da derinleşip içinden çıkılmaz bir hal almasına yol açmıştır (Connolly, 1995). Modernitenin uzun dönemde birçok soruna kaynaklık eden temel paradigması, tepkisel olarak 1970’lerin ikinci yarısından itibaren kimlik farklılıklarının içselleştirilmesiyle başlayan ve çeşitlenen toplumsal mağduriyet alanlarının “post-modern” düşünceyle örtüşmesi sonucu, kendisine meydan okuyan fark/kimlik bağlamındaki kimlik siyasetinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla post-modern düşünce de, modernizmin temel paradigmasına bir karşı çıkış, ortaya koyduğu total gerçekliğe ve üzerinde durduğu ussallık ve evrensellik düşüncesine bir eleştirel yaklaşım olarak belirmiştir (Barry, 2004: 127). Böylelikle farklı kimlikleri türdeş birey-yurttaş kavramına indirgeyen ve toplumsal eylemlilikleri kendi özgünlükleri içinde değil, tek tipleştirici ve bütünselleştirici süreç içinde ele alan moderniteyi reddetmiştir. Onun yerine farklılığa, *çok kültürlülüğe vurgu yaparak*, görelliği, farklılığı, doğallığı, çoğulculuğu ve siyasal bağlamda yeniden düzenlemeyi yansıtmıştır (Keyman, 2000: 45, 47; Sitembölükbaşı, 1997: 263). Bu süreçte Avrupa’da insanların ait oldukları kimliklerini özgürce ifade etmelerine fırsat tanınmasıyla doğmaya başlayan kültürel zenginlik ortamı, kimlikli farklılıkların her açıdan öne çıkması için gerekli zemini sağlayarak, sivil inisiyatifleri ve yeni toplumsal hareketleri ve sonrasında ise çeşitlenen azınlıklar, göçmenler, etnik gruplar, inanç grupları, çevrecileri, vb. tüm kimlikli farklılıkları içine almıştır. Doğal olarak artık, farklı kimlikleri, özgünlüklerini dışlamadan kabul edecek ve bunların temsilcisi olan kesimleri farklılıklarıyla birlikte yaşama düşüncesine götürecektir bir değerler dizisi oluşmuştur. Kısacası, fark/kimlik bağlamında gelişen post-modern düşünce, dünyayı adeta tek tipleştirmeye çalışan modern dönemi geride bırakan ve aynı zamanda radikal ölçüde yeni deneyimler, uygulamalar ve yaşam alanları sunan bir dönemin habercisi olmuştur (Ersanlı/Özdoğan: 2008: 9-15; Suvari, 2005: 283).

Bugün geline nokta, farklılıkların kesiştiği coğrafyalarda, modernist paradigmanın olumsuzluklarından ya da post-modernist düşüncenin ön ayak olduğu beklentilerden kaynaklanan sorunları çözmede ve dolayısıyla var olan mağduriyetleri gidermede mevcut sistemler yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik, özellikle Balkanlar gibi coğrafyalar

dikkate alındığında, kendisini daha net bir biçimde hissettirmekte ve post-modern paradigmaya uygun alternatif bir modele olan ihtiyacı daha belirgin hale getirmiştir. Yugoslavya'nın dağılması sonrası bağımsızlığına kavuşan ülkelerde ortaya çıkan siyasal sistemlerin çözümsüzlük üretmesiyle, bu gereksinim daha da artmıştır. Hatta bu sistemler, ulus devlet uygulamalarını artırarak sürdürdüklerinden, birbirlerine "öteki ve "düşman" gözüyle bakan kimliklerin daha çok ayrışmasına yol açmıştır. Balkanlardaki ötekileştirilmiş, yok sayılmış kimliklerin sahipleri olan topluluklar, artık eski yöntemlerle kendi kimlikleri etrafında yönetilme şanslarının olmadığını farkındadırlar. Kısacası, komşu olmalarına rağmen birbirlerinden çok uzak olan, ancak bir o kadar da birlikte yaşamak zorunda olan toplulukların varlığı bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır (Ersanlı, 2009: 4-5). Tam bu noktada, Eski Yunan'dan günümüze kadar gelişen siyasal ve toplumsal koşullara ve değişen taleplere karşı ortaya koyduğu modellerle her döneme özgü çözümler üretmeyi başarmış olan demokrasi düşüncesinin devreye girmesi beklenmelidir. Zira demokrasi kuramı, bugüne kadar kendisini sürekli yenileyerek ortaya koyduğu yeni kurgularla, siyasal ve toplumsal sorunları çözmede farklı alternatifler ortaya koyabilen zengin⁶ bir potansiyele ve deneyime sahip olduğunu göstermiştir. Bu çerçevede doğrudan, temsili, katılımcı, vb. biçimde tanımlanan birçok demokrasi modeli kurgulanmıştır. Örneğin, ilk demokrasi örneği olarak kabul edilen Eski Yunan doğrudan demokrasisinin, nüfus fazlalığı ve coğrafya büyüklüğü gibi nedenlerden dolayı uygulanmasındaki zorluk, 18.yüzyılda "temsil" düşüncesinin gelişmesini sağlamış ve temsil anlayışının liberal düşünceyle sentezlenmesi sonucu temsili liberal demokrasi kurgulanmıştır (Aktan, 1997: 135; Tosun, 2001: 97). Temsili liberal demokrasi olarak adlandırılan bu yeni kurguyla birlikte, bir yandan bireysel özgürlükler yeni bir boyut kazanarak özgürlüklerin alanını genişleten bir toplumsal-siyasal yapı ortaya konmuş, öte yandan ise insanların ülkeyi yönetmek için örgütlenebilmesi, seçimlere katılabilmesi ve kendilerini parlamento gibi ortamlarda ifade edebilmesinin önü açılmıştır (Lijphart, 1996: 11).

Modern döneme damgasını vuran temsili liberal model, özellikle Sovyet Bloğunun yıkılmasından sonra dünyada arzulanan bir model

haline gelmesine (Held, 1986: 7) rağmen; temsil ve katılım konusunda kendisinden bekleneni veremediği, halk iradesini siyasal yaşama yansıtamayıp demokrasiyi oligarşik bir niteliğe büründürdüğü iddiasıyla eleştirilmiştir (bkz. Duverger, 1969; 1975). Ayrıca, modern tek tipleştirici anlayışa göre biçimlendiği, hızla değişen toplumsal dinamiklerin beklentilerine uygun biçimde fark/kimlik bağlamında bir toplumsal yapı öngörmediği yani demokrasiyi gerçek bir çoğulculuğa göre işletemediği eleştirisine de uğramıştır (Özdemir, 2013: 78; Keyman, 2000: VII; Köker, 1996: 111). Demokrasi kuramı, liberal modelin bu açmazlarını çözmek için sahip olduğu potansiyelle tekrar yeni bir demokratikleşme ve kurgulama sürecini devreye sokmuştur (Sitembölükbaşı, 2005:139-144; Bulut, 2003: 50-51; Tosun, 2001: 95; Köker, 1996: 111). Demokrasi düşüncesinin bu süreçte devreye soktuğu kurgulardan olan "katılımcı model" öncelikle önerilmiştir. Bu model, demokrasinin sadece seçimle sınırlandırılmasını reddederek, demokrasiyi katılımcılık, sivil toplum gibi değerlerle yeniden kurgulamaktadır. Yurttaşların sisteme sadece seçimden seçime katılan birer pasif özne olmalarını değil, örgütlü sivil yapılar içerisinde çeşitli ve etkin yöntemlerle faaliyet yürüten ve bunun için kapasitesini sürekli geliştiren aktif özne olmalarını istemektedir (Sartori, 1996: 124, 125; Dursun, 2012: 195, 196). Model, ortaya koyduğu kurguyla, katılım ve katılımcılık gibi birçok kavramı demokrasiye kazandırarak ciddi açılımlar yapmış ve demokratik standartları yükseltmiştir. Yaptığı katkılara rağmen, çağımızın değişen koşullarına ve farklılaşan taleplerine yanıt vermede paradigmal yeterliliğe sahip gözükmemektedir. Zira katılımcı model, moderniteyle örtüşen ve türdeş yurttaş kimliği dışındaki tüm farklılıkları tek tipleştirici bir yaklaşıma sahip olan temsili liberal modelin temel paradigmasını sürdürmektedir. Dolayısıyla çoğulculuğu ve katılımı, fark/kimlik bağlamında değil, sadece yurttaş kimliğine sahip türdeş yapılar için öngörmektedir. Diğer bir deyişle, 21.yüzyılda hızla değişen toplumsal dinamiklerin ortaya çıkardığı kimlik siyasetine ve farklılıklara dayalı çoğulcu toplumsal yapıların yeni taleplerini karşılayacak bir kurguya sahip değildir (Özdemir,

(6) Demokrasi türleri ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.; Lijphart, Arend, (1996), *Çağdaş Demokrasiler*, Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri, (Çev. Özbudun, Ergun/ Onulduran, Ersin), Yetkin Yayınları, Ankara; Tunç, Hasan, "Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı", *Çağın Polisi Dergisi*, Sayı 105, 01.09.2010.

2013: 81; Keyman, 2000: VII, 123; Köker, 1996: 111). Kısacası, her iki modelin temel paradigması, toplumsal aidiyet ve kimlikleri, modernitenin evrenselleştirme boyutu açısından tehlikeli bulunduğundan, toplumsal içinde barındırdığı tüm farklılıkların türdeşleştirilmesini öngörmektedir (Bauman, 1996: 79). Ortaya çıkan bu sonuç, modern dönemin demokrasi modellerinin içine düştüğü paradigmatik krize işaret etmektedir. Kriz, özellikle Balkanlar gibi etnik, kültürel, dinsel vb. farklılıkların egemen olduğu coğrafyalarda kendisini çok daha yoğun hissettirmiş ve daha önce de ifade edildiği gibi post-modern siyasal paradigmaya uygun alternatif bir demokrasi modeline olan ihtiyacı göstermiştir. Bu nedenle, farklılıkların birlikte yaşamalarına zemin oluşturan post-modern paradigmaya uygun ve yine demokrasi kuramının potansiyeli içerisinde bir çözüm önerisine gereksinim vardır (Sitembölükbaşı, 1997: 263; Laclau, 2003: 79). Böylelikle her türlü kimlik farklılığının “bu halimizle biz de varız” diyerek her açıdan öne çıkmalarının ve birlikte var olabilmelerinin zemini oluşturulmuş olacaktır (Ersanlı/Özdoğan, 2008: 9-15).

5994

Demokrasi kuramı, potansiyel olarak, Balkanlar özelinde farklılıkların kesiştiği coğrafyalarda yeni bir paradigmayı devreye sokarak fark/kimlik bağlamında beliren talepleri karşılayabilecek bir yeterliliğe de sahiptir. Bu potansiyeliyle, birçok yeni modeli ortaya koymasını bunu açıkça göstermektedir. Bu modeller arasında, “nasıl birlikte yaşanır?” sorusuna ise, ancak demokrasinin temsil, katılım gibi ilkelerini türdeş yapılara göre değil farklılıkların tanınması temelinde kurgulayan bir model yanıt verebilecektir. Böyle bir modelin temel paradigması ise, fark/kimlik bağlamında beliren her türlü beklenti ve talebi karşılayabilecek bir değerler dizisine dayanmalıdır. Post-modern düşüncenin ve kimlik siyasetinin ortaya çıkardığı bu sonuç, hem kendi çıkarının peşinde koşan birey düşüncesiyle liberalizm açısından, hem de tüm özne konumlarını sınıf konumuna indirgeyen sosyalist düşünce açısından tamamen yeni bir perspektiftir (Mouffe, 2000: 302).

Artık, 19. ve 20. yüzyıllarda ulus devlet formatının türdeşliği içinde oluşan ve yalnızca hukuk önünde eşit, özgür ve türdeş birey-yurttaş anlayışıyla sınırlı olan kazanımların ötesine geçilmiştir. Yeni demokrasi standartları, kimlik siyaseti bağlamında ulus-üstü ve ulus-altı oluşumlar

biçiminde kurgulanmaktadır. Bu standartlar, tüm demokratik kazanımların, özellikle toplumsal, siyasal, kültürel, etnik, dinsel, vb. referanslar temelinde birbirlerinden ayrılan toplumsal gruplara, bu grupların farklı kimliklerine, bu kimliklerin pratik ifadesi olan yaşam tarzlarına da yaygınlaştırılmasını esas almaktadır. Bu yeni atmosferin etkisiyle, tüm farklılıklar, yeni bir demokrasi modeli içerisinde kendilerine meşru bir yer bulabilmek, kamusal alanda kendi kimlikleriyle var olabilmek ve hatta farklılıklarıyla birlikte siyasal karar alma süreçlerine katılabilmek talebindedirler (Keyman, 2000: 20). Demokrasi düşüncesi, ancak böyle bir paradigmayla Balkan halklarının bir arada yaşamasını sağlayabilecek bir yeterlilikte olduğunu gösterebilir. Bu bağlamda kurgulanan modeller arasında en dikkat çeken ise, demokrasiyi gerçek çoğulculuğa götüreceğini iddia eden “radikal demokrasi modeli” olmuştur. Bu model, temelde liberal geleneği sürdürmekle birlikte, daha demokratik hale getirebilmek için, konuya tek tipleştirici modern anlayışla değil, fark/kimlik bağlamında ele alan post-modern bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Buradan hareketle, liberal özgürlükçü bir perspektif ile eşitlikçi sosyalist bir yaklaşımı sentezleyerek, iki geleneğin eksikliklerinden arınmış ideal bir demokrasiye ulaşma iddiasındadır (Özdemir, 2013: 81-91; Keyman, 1996; Köker, 1996). Bu bağlamda; demokrasi tarihinin, sabit bir demokrasi kavramını değil, demokrasinin ideal hale gelmesi çabasını ortaya koyan bir süreci, yani Giddens (2000: 92, 93)’in öz ifadesiyle “demokrasinin demokratikleşmesi”ni anlattığı söyleyebiliriz.

3. Farklılık/Kimlik Bağlamına ve Birlikte Yaşama Kültürüne Uygun Bir Model: Radikal Demokrasi

Demokrasi tarihi boyunca, bir yönüyle ideal demokrasiye bir adım daha yaklaşabilme, bir yönüyle de farklılaşan gereksinimlere yanıt verebilme adına birçok model geliştirilmiştir. Bunların her birisi, gelişen siyasal ve toplumsal koşullara uygun bir paradigmaya dayandırılmıştır. 21.yüzyıla gelindiğinde ise, özellikle farklı kimliklerin yoğun olarak var olduğu Balkanlar gibi coğrafyalarda, siyasal ve toplumsal beklentiler farklılaşmaya başlamıştır. Çağdaş dünyanın ideal sistemi sonuç veren demokrasi düşüncesi,

bu beklenti ve talepler karşısında, sahip olduğu potansiyelle farklı yaklaşımlara sahip yeni modeller kurgulamaya çabasıdır. Bunlardan katılımcı model, bu bağlamda ele alınması gereken modellerin başında gelmektedir. Katılımcı model, demokrasiyi katılımcılık, çoğulculuk, sivil toplum gibi değerlerle yeniden kurgulamaktadır. Model, demokrasiye ciddi katkılar sunmakla birlikte, temsili liberal modelin sahip olduğu tek tipleştirici modern paradigmayı sürdürdüğünden değişen siyasal-toplumsal dinamiklerin ortaya çıkardığı kimlik siyasetine yanıt verebilecek bir paradigmaya sahip değildir. Modelin bu paradigmal eksikliği ise, özellikle Balkanların durumu dikkate alındığında, kendisini daha net bir biçimde göstermektedir. Bu bağlamda, demokrasi düşüncesinin, Balkanlar gibi farklılıkların kesiştiği coğrafyaların birlikte yaşama beklentilerine ve fark/kimlik bağlamında post-modern paradigma uygun olarak geliştirdiği model ise “radikal demokrasi modeli”dir (Köker, 1996: 111; Keyman, 2000: VII, 123).

Radikal demokrasi modeli, mevcut demokrasi kuramlarının paradigmal eksikliklerini tamamlama ve günümüzün farklılaşan beklentilerine yanıt verebilme amacıyla kurgulanmış gözükmektedir. Zaten demokrasi, özünde hem farklılıkları doğal karşılayan, hem de farklılıkların biri lehine öncelik yanılması oluşturulmasını sağlayan bir sistemdir. Başka bir deyişle, demokrasi, herkesi ilgilendiren kararların alınma sürecine katılmada herkesin eşit hakka sahip olduğu yönündeki idealin bir ifadesidir. Bu nedenle demokrasinin temel amacı, başkalarının sahip olduklarına, onların doğrularına saygı göstermeyi öğrenip birlikte eşit koşullarda yaşamayı başarmaktadır (Beetham/ Boyle, 1995: 1). Radikal demokrasi, önerilmeye başladığı süreç itibarıyla çok fazla geçmişi olmadığından, ortaya koyduğu anlayışa karşılık, pratiğe aktarılma noktasında henüz yenidir. Dolayısıyla, uygulanabilirliği konusunda birçok eleştiri getirmek mümkündür. Ancak “kuramsal” açıdan bakıldığında, 21. yüzyılda farklılıkların birlikte yaşamalarına olanak sunabilecek paradigmal yeterliliğe sahiptir. Bu nedenle, bu başlıkta model, uygulama açısından değil, “kuramsal” ve “paradigmal” açıdan farklılıkların birlikte yaşamalarını sağlayabilecek yeterlilikte olup olmadığı açısından ele alınacaktır.

3.1. Radikal Demokrasi Kuramının Kaynağı ve Temel Yaklaşımı

Demokrasiyle ilgili temel düşüncesini “radikal halk egemenliği” düşüncesine dayandıran ve eşitliğe vurgu yapan J.J. Rousseau, radikal demokrasi kuramının öncülü olarak kabul edilmektedir. Bu öncüllüğü, halktan başka hiçbir meşruluk kaynağı kabul etmemesi konusunda ilk olmasına dayandırılmaktadır (Laclau/Mouffe, 2008: 240). Ancak, esas olarak modelin temelleri, çok daha sonra özellikle Marksist gelenekten gelen Mouffe, Laclau, Habermas ve Connolly gibi bir kısım düşünürlerin katkısıyla atılmıştır. Örneğin, Marksist gelenekten gelen Mouffe ve Laclau (2008), “Hegemonya ve Sosyalist Strateji” adlı eserlerinde post-Marksizm kavramsallaştırmasından hareketle “radikal modeli” kurgulamaya çalışmaktadırlar. Eserde, Marksist düşüncenin 1970’lerde bir açmazla girdiği ve bu açmazla karşı farklı biçimlerde tepki verildiği ifade edilmektedir. Bu tepkilerden, değişimi ve açmazları yok sayarak ortodoks marksizmi devam ettirmeye çalışanlar olmakla birlikte; -kendileri gibi- yeni çözümlenmeleri seçen post-Marksist eğilim içinde olanların da bulunduğunu ifade etmektedirler. Çağdaş toplumun anlaşılması, gelişen sorun ve taleplere yanıt verilebilmesi için yeni paradigmalara sahip böylesi bir eğilimin gerekli olduğunu özellikle vurgulamaktadırlar (Mouffe/Laclau, 2008: 8, 9).

Mouffe ve Laclau, *çoğulcu kitle demokrasisini* önemseyen bir yaklaşım benimsemişlerdir. Bu yeni yaklaşımla; kapitalizmin bir devrime gerek olmadan sivil inisiyatiflerin ortaya koyacağı çoğulcu kitle demokrasisiyle dönüşebileceğini ifade etmişlerdir. Onların, radikal demokrasi olarak ifade ettikleri model etrafındaki düşünce, Sovyet Bloğunun yıkılmasından sonra daha da güçlenmiş ve uluslararası ortamda ciddi olarak tartışılmaya başlanmıştır. Yeni yaklaşım, aynı zamanda 1970’lerde ortaya çıkan yeni değerler ve yeni toplumsal hareketlerin de kuramsal ifadesi olmuştur. Modernitenin hegemonik biçimlenmeye ortaya koyduğu türdeşleştirme ve nesneleştirme öğelerine karşı durmuş olan yeni toplumsal hareketlerin ortak noktası da, sınıf mücadelesi olarak bilinen *çatışma* biçimini terk ederek, çatışmayı sınıf kavramı dışında başka toplumsal alanlara ve farklı kimlikli yapılarla yaymaları olmuştur (Mouffe / Laclau, 2008: 159, 160; Mouffe, 1988: 89-93).

Bu toplumsal hareketler içerisinde yer alan her bir kimliği, türdeşleştirilmiş birer nesne olarak değil, aksine somut hedefleri ve ussal stratejileri olan birer bağımsız ve belirleyici *özne* olarak tanımlamışlardır. Sonuçta, farklı nedenlerle devlet iktidarına ve -Gramsci'nin kavramsallaştırmasıyla- onun hegemonik araçlarına karşı oluşan bu hareketler, her bir kimliğin toplum yaşamına yansımaları pozitif bir olgu olarak sunmuşlardır. Bu süreç içerisinde belirlemeye başlayan post-modern siyasal açılımların üzerinde durdukları ve sağladıkları en önemli katkı da, bu hareketlerin ortaya koydukları sonuçlara paralel olarak, türdeş olmayı ve tek tipleşmeyi reddeden kimlik siyasetine meşru bir zemin kazandırmak olmuştur. Bugün artık modernizmin, farklılaşmamış insan doğasına yaslanan soyut ve tek tipleştirici evrenselciliğinden vazgeçilmesi gerektiği düşüncesi hızla yaygınlaşmaktadır (Çayır, 1999: 16-20).

Öte yandan, yeni toplumsal hareketler, farklı kimlikleri temel özne almalarının yanı sıra, kimliklerin arasında bir eşdeğerlilik ilişkisi kurmayı da öngörmektedir (Laclau/Mouffe, 2008: XVIII). Bu eşdeğerlilik ise, Mouffe ve Laclau'ya göre, ancak farklılıkları esas alan çoğulculuk anlayışıyla gerçekleşebilir. Bu nitelikte bir çoğulculuk ilkesiyle, hem marksizmin totaliter rejimlere kaynaklık etmesinin önüne geçileceği hem özel alana hapsedilmiş olan farklı kimliklerin, kamusal alanda farklılıklarıyla görünmelerinin alt yapısı kurulabileceği hem de radikal demokrasi modelinin yaşama geçme olanağı öngörülmektedir (Laclau/Mouffe, 2008: 176). Sonuçta, yeni toplumsal hareketlerden yola çıkan post-marksist düşünce, post-modern siyasal anlayışın yeni tanımlamalarından da yararlanarak yeni bir perspektif geliştirmiştir. Bu perspektifle, demokratik bir toplumun, farklı toplumsal kimliklerin bir üst kimlik altında eritilerek değil, ancak özgünlüklerin korunduğu bir yaşam alanında gelişebileceği ve demokratik siyasetin ise, farklı toplumsal kimliklerin ortaya koyacağı mücadele ortamında belirlenebileceği sonucuna ulaşmıştır. Bireylerin ampirik ve coğrafi olarak tanımlanmış sadece tek bir topluluğa ait olduğu ve bu topluluğunun da tek bir ortak doğru etrafında birleşeceği yönündeki modern paradigma artık sarsılmıştır. Bu bağlamda, Hobsbawn, küreselleşme, post-modernizm, yeni toplumsal hareketler, çok kültürlülük, kimlik siyaseti,

vb. kavramların herkesin üzerinde sıkça durduğu kavramlar haline geldiğini belirtmektedir (Mouffe, 2000: 313). Kısacası, kimlik farklılıkları, *çok kültürlülük* ve *kültürel çoğulculuk* düşüncelerini sonuç veren tüm yaklaşımlar, tüm toplumsal farklılıkların taleplerini özgürce seslendirmelerine olanak sağlayan "radikal demokrasi" için bir çıkış noktası olmuştur.

Uzun bir süredir modernizm, post-modernizm bağlamındaki tartışmaların bir ürünü olan radikal model, demokrasinin derinleştirilmesi ve genişletilmesi esasına dayanan önemli bir projedir. Model, kimlik kavramının yeniden tanımlanmasında, post-modern yaklaşımı zorunlu görmektedir. Modern aydınlanmacı düşüncenin soyut evrenselciliğinin, toplumsal totalite anlayışının ve üniter bir özne görüşünün artık bırakılmasını savunmaktadır. Bu biçimde demokrasinin tümelden tikele yani toplumun alt kesimlerine ve farklı kimliklerine kadar yayılacağını öngörmektedir (Mouffe, 2000: 312). Bu sonuç ise, farklılıklara dayalı bir yaklaşımla demokratik pratiklerin çoğaltılmasını, bir özne çokluğunun demokratik matris yoluyla oluşturulmasını ve bunların çeşitli toplumsal ilişkiler içinde kurumlaştırılmasını gerektirmektedir. Bunun gerçekleşmesi ise, ancak liberal demokrasi projesinin sosyalist bir perspektiften geçirilmesiyle olabilecektir (Oakeshoott, 1967: 23). Gelinek noktanın önemini göstermesi bağlamında, Habermas, Sovyet Bloğunun yıkılmasından sonra demokrasi adına sosyalizmden geriye kalan mirasın yalnızca radikal demokrasi olduğunu belirtmektedir (Keyman, 2000: 122). Bununla birlikte konuya eleştirel yaklaşarak, radikal demokrasi ile Marksizm arasındaki bu ilişkiyi ve post-marksist anlayışla demokrasinin yeniden kurgulanmasını, sosyalist politikaları liberalleştirerek işçi sınıfının mücadelesini engellemek amacı taşıdığını savunanlar da bulunmaktadır (Bkz. Kaygalak, 2001; Batı, 2010). Kısacası; radikal modelin temel felsefesi; fark/kimlik bağlamında, tüm farklılıkların kendilerini etkileyen süreçlerle ilgili olarak rahatlıkla bilgi sahibi olmaları, karşılıklı etkileşimde bulunabilecekleri ve birbirlerini etkileyebilecekleri müzakere ortamının sağlanması ve sonuç itibarıyla kamusal/siyasal yaşam alanına farklılıklarıyla katılabilmeleri anlayışına dayanmaktadır (Keyman, 2010: IX; Bulut, 2003: 52, 53).

3.2. Radikal Demokrasinin Farklı Biçimleri

Radikal demokrasi, 21. yüzyılın farklılaşan beklentilerine ve demokrasi ihtiyacına yanıt verebilmek amacıyla demokrasinin temel değerlerini yeniden kurgulamaktadır. Demokrasinin, ancak bu biçimde gerçek anlamda demokratikleşebileceğini iddia etmektedir. Bu genel yaklaşımla birlikte, siyaset bilimi yazınına bakıldığında, tek bir radikal modelden değil, aralarında bazı farklılıkların bulunduğu farklı türlerden bahsetmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Bunlardan, özellikle “sorgulayıcı (müzakereci)” ve “çekişmeci (agonistik)” olarak tanımlanan iki temel yaklaşım *öne çıkmaktadır* (Keyman, 2000: 129 vd.). Her iki yaklaşım da henüz tam bir uygulama ortam ve olanağı bulamamış olsalar da, farklılıkların esas ayrımların istisna olduğu coğrafyalarda birlikte yaşama kültürü oluşturabilecek bir paradigmaya sahiptirler. Bu nedenle her iki model de Balkanlar gibi bölgelere önerilebilecek niteliktedir. Bu bağlamda, bu yaklaşımları “kuramsal” ve “paradigmatal” yeterlilik açılarından ele almaya çalışalım.

3.2.1. Sorgulayıcı (Müzakereci) Yaklaşım

Radikal demokrasi çerçevesinde sunulan sorgulayıcı yaklaşım, J.Stuart Mill, John Dewey, John Rawls ve Jürgen Habermas tarafından ortaya konulan birçok katkıyla biçimlenen önemli bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bunların arasında özellikle Habermas, sorgulayıcı demokrasinin en önemli temsilcisi olarak öne çıkmaktadır. Temsili liberal demokrasinin yaşadığı meşruiyet krizinden hareketle Habermas, bu krizlerin farklılıklara dayalı diyalog, müzakere ve iletişimsel ussallıkla ortadan kalkabileceği sonucuna ulaşmaktadır. Ona göre, meşru demokratik bir yönetim, yalnızca yasalarla ya da hukukun üstünlüğü ilkesiyle sağlanamaz; aynı zamanda farklılıkların diyalogu, müzakeresi ve iletişimine dayalı bir karar alma mekanizmasının varlığı da olmazsa olmaz bir gerekliliktir (Gutmann/Thompson, 2004: 8, 9). Bu mekanizmanın özünde ise, farklılıkların kendilerini ifade edebilecekleri ve farklı isteklerin belli bir yöntem ve disiplin dâhilinde ortaklaşa tartışılabileceği “kamusal alan” düşüncesi yatmaktadır. Bu nedenle, Habermas, demokrasiyi yalnızca devlet-yurttaş ilişkisi olarak görmemekte; her açıdan “eşit özne” kabul edilen farklı kimliklerin karar alma süreçlerine doğrudan katıldıkları ve kendi

yaşam tarzlarını etkileyen kararlar üzerinde iletişim, tartışma ve sorgulama olanağı buldukları bir süreç olarak kabul etmektedir (Keyman, 2000: 130). Başka bir deyişle, demokratik meşruiyetin temelini, seçimlerden daha çok devlet-sivil toplum arasında yer alan kamusal alanda birer “eşit özne” olan farklılıkların alacağı kararların ussal, serbest ve açık müzakere ve iletişim koşulları içinde oluşması ve sonuçta herkesçe kabul edilmesi esasına oturtmaktadır. Böylelikle, siyasal partiler gibi oligarşik yapıların hegemonyasını kırmayı ve tüm toplumsal, siyasal, ekonomik vb. kararların, hiçbir farklılık gözetmeksizin sonuçlarından etkilenen herkesin her türlü iletişimsel kanallarla kamusal alana katılımı ve müzakeresiyle alınmasını amaçlamaktadır (Sitembölükbaşı, 2005: 148). Bu yaklaşımda en önemli nokta ise; karar alma süreçlerinde tartışan veya müzakere eden farklılıklardan hangisinin üstün olduğu ya da üstün geldiği değil, birlikte tartıştıktan sonra ortak bir karara varılmaya çalışılması ve sonuçta bu ortak kararın taraflarca benimsenmesidir (Coşkun, 2009). Hatta bu anlayış çerçevesinde, toplumda marjinal kalmış olan birçok farklı görüşe de şans verilerek, sonuçta marjinal kalmalarına yol açan birçok nedenin ortadan kaldırılması da öngörülmektedir (Benhabib, 1999a: 135).

Sorgulayıcı yaklaşıma Benhabib’in de çok önemli katkısı vardır. Benhabib’e göre (1999a: 121), temsili liberal demokrasi bireysel hak ve özgürlükleri öncelirken; gerçek ideal bir demokrasi ise bireysel hak ve özgürlüklerin yanı sıra, müzakere çerçevesinde farklı kimliklere dayalı ve bunlardan oluşan sivil toplumsal yapıların yürüteceği “kolektif eylemi” öngörmektedir. Kolektif eylemin gerçekleşmesini ise, sivil toplumsal yapılar arasında iletişim, müzakere ve bir görüş oluşturma ortamı sağlayacak “kamusal alan” düşüncesi bağlamaktadır (Benhabib, 1999a: 121). Zira ideal demokrasi açısından toplumsal, siyasal, kültürel, etnik, vs. her türlü farklılığın, kamusal alana ve buradaki kolektif eyleme ve müzakere sürecine dâhil edilmesi esastır. Hatta farklılıkların her türlü dayatmadan uzak kalabilmesi adına, kamusal alanda ortaya konulacak söylemin kendisi gibi, müzakere kurallarının da tekrar tekrar tartışılıp yeniden tanımlanabilmesine olanak tanınması gerektiği belirtilmektedir (Benhabib, 1999b: 155).

Sorgulayıcı yaklaşım, Balkanlar’da yaşayan halkların siyasal, toplumsal, vb. sorunlarına çözüm üretebilecek ve birlikte yaşama talepleri-

ne yanıt verebilecek bazı temel ilkeler de ortaya koymaktadır. Tüm tarafları bağlayıcı olması gereken olmazsa olmaz bu temel ilkeler şunlardır: 1) Kamusal alanda ve onun somutlaşmış siyasal yapılarında (parlamento vb.) müzakere içinde olan her türlü farklı kimliğin konuşma, soru sorma ve tartışma bakımından “eşit” olması, 2) Müzakereye katılan herkesin tartışılacak olan konuları belirleme ya da sorgulama hakkına sahip olması, 3)Yine herkesin, bizzat söylem, tartışma ve görüşme yönteminin kuralları ve bunların uygulanma biçimi hakkında savlar ortaya atma hakkını elinde bulundurmasıdır (Benhabib, 1999a: 105). Ancak bu temel ilkelerin kamusal alanda somut bir sisteme dönüşebilmesinde, bu ilkelerin öncelikle farklılıkların temsilcisi olan tüm taraflar tarafından kabul edilmesi önemli bir ön koşuldur. Aksi takdirde, müzakerenin ya da bizzat müzakere ortamının hiçbir anlamı kalmayacaktır. Örneğin, farklılıklar, “eşit” ve “ön koşulsuz” olarak müzakere masasına oturmamışsa, müzakerenin kurallarını müzakere esnasında tartışabiliyor olmanın da hiçbir anlamı olmayacaktır. Bu cümleden olarak, masaya oturmakla da iş bitmemekte; müzakere esnasında herhangi bir görüş, temel ilkelere uymaz ve yalnızca kendi görüşünü dayatmaya çalışırsa, o zaman müzakereden dışlanması kaçınılmaz olacaktır. Bu durum ise, sorgulayıcı model açısından bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Benhabib’in (1999d: 120), böyle bir durumda somut bir çözüm önerisi ise yoktur (Üstüner, 2007: 330). Bu bağlamda, çatışma, meşruiyet, çoğulculuk ve katılım gibi temel konularda, sorgulayıcı modelin tam yetkin olduğunu dile getiren Sitembölükbaşı (2005: 156-160), uygulanabilirlik açısından sorgulayıcı demokrasiye getirilen eleştirilerin, toplumlarda müzakere kültürünün ve müzakereci yöntemlerin yaygınlaşmasıyla birlikte azalacağını belirtmektedir. Nasıl demokrasi genel anlamda sürekli gelişen bir süreç ise, radikal model de gelişen süreçte ideal demokrasi adına uygulanabilme olanağına kavuşacaktır.

Sarıbay’a göre (2000: 14-32), sorgulayıcı yaklaşımın uygulanması esnasında farklı kimlikler birbirlerini ötekileştirseler de, tüm farklılıklar için ortak iyiye ve adalete ulaştıracak kararlar, özgür ve eşit özneler arasında ussal olarak yürütülen ortak bir sorgulamanın sonucunda çıkabileceğinden; bu sürecin sonucunda farklılıkların birlikte yaşayabilecekleri bir ortam oluşabilecek-

tir. Zaten demokratik bir toplumda meşruiyetin kaynağı da esasen bu sorgulamanın ta kendisidir. Ancak, bu sorgulama dâhilinde, tüm farklı kimlikler ussal müzakereye çağırılmalı, müzakere konuları sınırlandırılmamalı ve herkes için eşit ve ideal bir konuşma ve kendisini ifade etme olanağı sağlanmalıdır. Bunun gerçekleşebilmesi için; 1) Müzakereden önce farklılıklar birbirlerine karşı toleranslı olmalı, 2) Çatışmaların diyalog yoluyla çözülememesi durumunda dahi, farklı olana karşı güven duyma adına her şeye rağmen müzakere sürdürülmeli, 3) Müzakerede yöneticinin kim olduğu değil, müzakereye yaklaşımı ve nasıl yönettiği yani yöntemi önemli olmalı, 4) En önemlisi de, devletin dışında ve farklılıkların müzakere yoluyla katılabildiği bir kamusal alanın oluşmasının önü açılmalıdır.

Sonuç olarak; kamusal alana ve karar alma süreçlerine farklı kimliklerin farklılıklarıyla katılmalarını öngören sorgulayıcı yaklaşım, herkesi bağlayıcı konularda karar alınabilmesi amacıyla belli kurumsal yöntemleri öne çıkardığı için öncelikle “yöntemci”dir. Onun için, müzakere sonucundaki “çıktı”dan daha çok, takip edilen süreçte uygulanan “yöntem” önemlidir. Yöntem dengeli ve adilse, çıktının da dengeli ve adil olacağı düşüncesi sorgulayıcı yaklaşımın temel ilkesidir (Benhabib, 1999c: 110.)

3.2.2. Çekişmecî (Agonistik) Yaklaşım

Radikal demokrasi kapsamında değerlendirilen bir diğer yaklaşım ise, “*çekişmecî (agonistik)* model”dir. Agonistik model, kamusal alanın demokratik yönetimine dair, sorgulayıcı modele alternatif olarak geliştirilmiştir. Mouffe ve Laclau’un yanı sıra William Collony, Mark Warren, Ann Phillips, Claude Lefort, Zygmunt Baumann, Tom Bridges, L. Simon gibi düşünürlerin önemli katkıları olmuştur (Keyman, 2000: 139). Agonizma yanlısı düşünürler için, 21.yüzyıla damgasını vuracak olan şey kimlik siyaseti/savaşıdır ve onlar, bu kimliklerin çatışma trafiğini düzenlemek ya da çoğul bir kimlik siyasetinin ilkelerini saptamak için çaba göstermektedirler. Model, “farklılıkların beraber yaşaması”na olanak verecek biçiminde çok özgün bir kamusal alan öngörmektedir. Bu farklılıkların beraber yaşamasını olanaklı kılacak olan düşünme tarzı “agonizma”, bu temelde kurulmuş kamusal alan

da “agonistik kamusal alan” olarak adlandırılmaktadır (Keyman, 2000: 145). Bu model, bu özgün kamusal alan düşüncesinden ve farklılıklara dayalı *çoğulculuktan* hareketle, temsili liberal modelin ortaya koyduğu aynılaştırıcı ve tek tipleştirici *çoğulculuk* anlayışını reddetmekte ve farklılıklara dayalı taleplerin kamusal alanda türdeşleştirilmeden temsilini öngörmektedir. Çoğulculuk olgusu, bu biçimiyle ele alındığında, farklı kimliklerin karar alma süreçlerine özgün kimlikleriyle doğrudan katılımını sağlayacak mekanizmalara zemin hazırlanmış olmaktadır (Mouffe, 1999: 352). Böylelikle, temsili liberal modelin çoğulculuğu ve hatta katılımcı modelin katılımcılığı, özellikle Balkanlar gibi farklılıkların kesiştiği coğrafyaların koşullarına yanıt verecek yeni bir paradigmayla tanımlanmış ve onların yetersiz kaldığı noktalar tamamlanmış olmaktadır.

Agonistik yaklaşım, temel paradigmasını farklılık, çelişki ve çekişme üzerine kurduğundan, kamusal alandaki müzakereyle *çatışmanın* tamamen kalkmasının olanaksızlığını savunmaktadır. Dahası, demokrasinin varlık nedenini, bizzat *çatışma* gördüğünden, farklı kimlikler arasında oluşabilecek tam bir uzlaşma ortamının türdeşliği doğurup *çoğulculuğa* dayalı ideal demokrasiyi ortadan kaldıracığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla çelişki ve çatışmayı sonlandırabilecek her türlü uzlaşmanın, demokratik olmayıp hegemonik bir eklemlenmeyle oluştuğunu iddia etmektedir (Mouffe, 2000: 310). Çelişkiyi, demokrasinin tanımlayıcı ögesi olarak gören bu model, toplum kesimlerini türdeşleştiren toplumsal sözleşme türü girişimlerden daha çok, farklılıklarından dolayı dışlanmış olan her türlü kimliği meşru görme ve tanıma olanağı sunmaktadır (Keyman, 1996: 100, 101). Ötekileştiren değil ilişkisel kimlik düşüncesine dayanan model, hiçbir kimliğin egemen olmayıp, farklı kimlikler arasında hegemonik değil diyalog bağlamında bir kamusal alan kurulmasını öngörmektedir. Böylelikle modernizmin türdeşleştirici hegemonik paradigmasına dayanan temsili liberal modelin adeta sömürgeleştirdiği kamusal alan yerine, diyalojik bir anlayışla her kimliğin kendi sınırını tanıyarak diğer kimliklerle çelişki bağlamında ilişkiye girmesine olanak tanıyacak bir kamusal alan yeniden kurgulanacak ve sonuçta farklılıkların birlikte yaşaması sağlanmış olacaktır (Keyman, 1996: 98, 99).

Ancak farklılıkların özel alandan kamusal alana çıkma düzeyinde, farklılıklar arasında oluşabilecek çatışma nasıl giderilecektir? Mouffe, bu ve benzeri sorulara yanıtı “siyasal” ile “siyaset” arasındaki ayrım kanalıyla vermektedir. Mouffe’ya göre, siyasal olan, farklı toplumsal ilişki düzeylerinde ortaya çıkan, farklı biçimler alan ve aynı zamanda insan ilişkilerinin doğasında var olan “çatışma”yı anlatır. Çatışmanın varlığı, bir ötekinin var oluşuyla mümkündür. Agonistik tavrın temel felsefesi de bunu gerektirir (Laclau/Mouffe, 2008: 101, 102). Ancak bu tavır içerisinde öteki, düşman olarak algılandığı takdirde çoğulculuk nasıl gerçekleşecektir? İşte Mouffe’ya göre siyaset, tam bu noktada devreye girmektedir. Zira siyaset, uygulamalar, söylemler ve kurumlar toplamını anlattığı gibi, belirli bir düzen kurmayı ve potansiyel anlamda çatışmacı bir karaktere sahip insan varlığını organize etmeyi amaçlar (Laclau/Mouffe, 2008: 101). Siyaseti, siyasal alandaki her türlü çatışmanın disipline edilip bir düzen içerisinde kurallara bağlanarak bir biçime sokulması eylemi olarak tanımlayan Mouffe, siyasetin, çatışmanın doğasındaki “düşman” olgusunu eşit koşullara sahip “rakip” algısına dönüştürdüğünü belirtmektedir (Üstüner, 2007: 322).

Farklı kimliğe sahip olma durumundaki “öteki”, bu anlayış doğrultusunda bir düşman değil de rakip olarak görülebilmesi olumlu bir sonuç olmakla birlikte, başka bir sorunsala da kapı aralayabilmektedir. Siyasal alanda farklılık belirli bir durum sergileyebilirken, siyaset alanında “öteki”nin konumu ne olacaktır? Rakip olan “öteki”den, eğer bu biçimde kalacaksa, kendi özgül değerlerinden taviz vermesi istenecek midir? Ya da kendi kimlik ve değerlerinden taviz vermediği durumda, düşman konumuna mı dönüşecektir? Bu sorulara, Mouffe’un verdiği yanıt net değildir. Ancak net olan bir durum var ki; ideal demokrasinin gerçekleşebilmesi için, farklılıklara sahip hiçbir öznenin diğerine karşı bir üstünlük vurgusunda bulunmaması gerekir. Eğer bir özne üstünlük vurgusunda bulunup “öteki”nin özgünlüğünü kesin hatlarıyla sınırlarsa, bu durumda demokrasiden bahsetmek çok zor olacaktır (Laclau/Mouffe, 2008: 21 vd.). Ayrıca Mouffe, içinde farklılıkları yok etme tehlikesi barındırdığından özde uzlaşma düşüncesine karşı olmakla birlikte, işleyen siyaset sürecinde çekişme temelinde farklılıkların karşılıklı etkileşim sonucu birbirleri-

ni dönüştürerek çelişkilerin ortadan kalkacağına inanmaktadır (Üstüner, 2007: 324).

Farklı kimliklerin bir arada yaşayabilmesini sağlayabilecek kuramsal potansiyele sahip olan radikal demokrasinin uygulanabilmesi açısından, farklılıkların var olduğu kamusal alanın somut bir ortamı olarak her düzeyde “parlamento” benzeri yapılara olumlu bakılmaktadır. Ancak bu yapılar, mutlak gerçeğe ulaşılacak bir ortam olmayıp, hiçbir farklılığın dışlanmaksızın sadece tartışma ve karşılıklı ikna yoluyla makul çözümler üretebilecekleri bir yer olarak kabul edilmektedir. Hatta buralarda, farklılıklar arasında gerçekleşecek olası uzlaşmalar dahi, asla kesin olmayıp her zaman yeniden tartışılmaya, farklı bir meydan okunmaya açık olmalıdır (Mouffe, 2000: 4; Üstüner, 2007: 319). Bu nedenle Mouffe, parlamento ya da başka bir yerde müzakereyle sağlanan kesin bir uzlaşma anlayışını yani sorgulayıcı yaklaşımı eleştirmektedir. Zira böyle bir uzlaşmanın, farklılıkların varlık nedeni olan *çelişkiyi* ve dolayısıyla farklılıklara dayalı çoğulculuğu ortadan kaldıracığını belirtmektedir (Mouffe, 2000: 48; Üstüner, 2007: 321). Çelişkiyi öne çıkarmakla birlikte, ortak paydaya gelebilme ve birlikte yaşayabilme adına “sınırsız” *çoğulculuğa* da karşı çıkmaktadır. Sınırsız çoğulculuğun, birlikte yaşamaya talip olanların “ortak paydadan” uzaklaşmasına neden olabileceğini ve iktidar ilişkilerini, egemenliği ve özellikle de farklılıkları ortadan kaldırmaya kadar götürebileceğini söylemektedir. Bu nedenle, farklılıklara dayalı çoğulculuğun garanti altına alınmasını sağlayacak yöntemleri, radikal modelin uygulanabilmesi açısından önemsemektedir (Mouffe, 1999: 350- 352).

Çok kimliklilik/kültürlülük anlayışının egemen olmaya başladığı günümüzde, her iki radikal modelin meşruiyetinin sağlanabilmesi ve Balkanlar gibi coğrafyalarda uygulanabilmesi açısından öne çıkan temel ilkeleri Köker (1996: 113) şöyle özetlemektedir:

• Alınan kararlardan etkilenen olacak farklı kimliklerin kendi farklılıklarıyla kamusal süreçlere doğrudan katılmalarının sağlanması,

• Bu katılımın, farklılıkları temsil eden ve kolektif eylemle hareket eden sivil toplumsal yapılar ve inisiyatifler aracılığıyla gerçekleştirilmesinin sağlanması,

• Bu süreçte, tüm farklı toplumsal kesim ve kimliklerin birbirlerine karşı üstünlüğünün değil, eşitliğinin ya da en azından eşit muamele görmelerinin sağlanması,

• Bu eşitliğin ekonomik güç, siyasal iktidara yakınlık, sınıf, statü, cinsiyet, etnisite vb. farklı konumlanmalardan etkilenmemesinin olmazsa olmaz bir zorunluluk olarak görülmesi,

• Yine bu eşitlik açısından, siyasal sürece katılmak isteyen farklı kimliklerin, hem birbirlerini eşdeğer özneler olarak görmeleri hem de sürecin içerdiği tartışma konularına herhangi bir sınırlama yapılmaması zorunludur.

Bu konuda Keyman (2000: 31-36, 111) ise, yapılması gerekenleri şöyle ifade etmektedir:

• Çoğulculuk anlayışı içinde her kimlik, karşılıklı saygı temelinde kendisini açıklayabilmeli,

• Farklı kimliklere sahip toplumsal kesimler, çoğulcu bir siyasal sistem içinde siyasal etki eşitliğine dayalı ilişkilerini ve etkileşimlerini sürdürmeli,

• Siyasal etki eşitliği, farklılıkların farkındalıklarını karşılıklı diyalog ve saygı ilkesi çerçevesinde realize edebilen bir kamusal alanda gerçekleştirmeli,

• Parti siyaseti yoluyla kullanılan devlet egemenliğinin sorunlu olduğu liberal model karşısında siyaset, devlet ve devlet dışı öğelerin birlikte oluşturdukları kamusal alanda yürütülmeli,

• Siyasal alan; yerel, ulusal ve küresel etkileşimlerin birleştiği eksen olmalı,

• Sivil toplum, farklılıkların temsilcisi olarak en önemli bir siyasal özne haline gelmeli,

• Radikal demokrasi kısaca, demokrasinin katılımcı süreçlerini farklılıklara dayalı çoğulcu bir anlayışla yeniden düzenlenmesini öngören siyasal bir sistem olmalıdır.

Şu nokta da önemlidir ki; radikal modelin uygulanabilirliği, bu sistemsel yapılardan önce, fark/kimlik düşüncesinin kamusal/siyasal alana tam anlamıyla taşınması için gerekli iletişim kanallarının herkese eşit ve ön koşulsuz biçimde

sağlamasına bağlıdır. Sonrasında, tüm kimliklerin, kendisini net biçimde tanımlayarak ve gerçek sivil toplumsal yapılar içerisinde örgütlenerek kamusal/siyasal alanda demokrasinin aktif bir öznesi haline gelmelidirler. Bu süreçlerin gerçekleşmesi ve modelin uygulanabilirliği bağlamında birçok eleştiri yapılabilir. Yapılabilecek tüm eleştirilerle birlikte, model kuramsal açıdan, 21. yüzyılın fark/kimlik bağlamındaki beklentilerine yanıt vererek, birlikte yaşama kültürü oluşturabilecek paradigmal yeterlilikte olan yegane modeldir. Böyle bir potansiyeli sunduğu için, modele, esas itibarıyla uygulama açısından değil kuramsal olarak yaklaşılmalı ve bir süreç olan demokrasi içerisinde uygulanabilirliği üzerinde önemle düşünülmelidir.

Sonuç

Balkan coğrafyası, demografik dağılım ve kimliksel yapı olarak dünyadaki en karmaşık yapıya ve sürekli çatışma doğurabilecek bir potansiyele sahiptir. Bölgedeki devletlerin hiçbirisi etnik, kültürel, dinsel vb. yönlerden türdeş olmayıp birçok farklı kimlik bir arada yaşamakta, öte yandan hiçbir kimlik de tek bir devlet çatısı altında yer almamaktadır. Bu farklı kimlikler, yüzyıllarca birbirlerine komşu olarak yaşamalarına rağmen, birbirlerini düşman görmekte ve sürekli çatışmaktadırlar. Balkan coğrafyası için kimlik, var olmanın en önemli koşullarından birisi olmuştur. Bu nedenle farklı kimliğe sahip Balkan halklarını bir arada yaşatma kaygısı, Balkanların tarih boyunca en önemli sorunlarının başında gelmiştir. Özellikle, post-modern düşüncenin de etkisiyle, “farklılık” ve “kimlik” kavramlarının öne çıkması, bu kaygıyı, Balkanlar için adeta 21.yüzyılın en önemli siyasal ve yönetsel sorun haline getirmiştir. Üstelik çatışmayı körükleyen farklılık bilincinin her geçen gün daha da güçlenmesi, durumu içinden çıkılmaz hale sokmuştur. Balkanlar için, bugün, her türlü farklılığın birbirlerini tanıyabilecekleri, hiçbir engelle karşılaşmadan kendilerini temsil edebilecekleri ve aynı zamanda birbirlerini dönüştürebilecekleri bir kamusal alanın varlığı olmazsa olmaz bir gerekliliktir. Yani farklılıkların esas benzerliğin istisna olduğu Balkanların adeta ayrılmaz birer parçası haline gelmiş olan çatışmayı ortadan kaldırıp farklılıkları bir arada yaşatabilecek bir siyasal modele tartışılmaz biçimde gereksinim vardır. Bölgede bugüne kadar uygulanan tüm sistemler, Balkanların kimliksel sorunlarını çözerek, bu coğ-

rafyada farklılıkları birlikte yaşatabilecek bir paradigmaya sahip değillerdir. Demokrasi kuramı, bu paradigmal ön koşulu sağlayabilecek biçimde yeniden kurgulanmalıdır. Bu bağlamda, Balkanlarda birlikte yaşama modeli oluşturabilme adına çağdaş dünyanın ideal yönetim biçimi olan demokrasi kuramı içerisinde birçok kurgu önerilmiştir.

Ancak, bugüne kadar önerilen katılımcı vb. demokrasi modelleri de, kimliksel farklılıkların egemen olduğu Balkanlar’da farklılaşan beklentilere karşılık vermede paradigmal olarak yetersizdir. Çalışmamız kapsamında, post-modernist düşünceden büyük ölçüde yararlanarak mevcut modellerin paradigmal yetersizliğini giderecek ve Balkanlar’da halkların bir arada yaşamasını sağlayacak biçimde fark/kimlik temeli üzerine kurgulanan “radikal demokrasi modeli” önerilmektedir. Post-modern bir yaklaşımla kurgulanmış olan model, esas olarak temsili ve katılımcı modellerin temel ilkelerini reddetmeyerek, onları gelişen koşullara uygun biçimde “fark/kimlik” bağlamında kurgulamaktadır. Modelin temel amacı, -özellikle Balkanlar’da- farklılıkların karşılıklı olarak birbirlerini tanıyacakları, kendilerini siyasal alanda özgürce ifade edebilecekleri, farklılıklarını koruyarak uzlaşabilecekleri ve böylece birlikte yaşayabilecekleri demokratik bir sistem oluşturulabilmektir. Ayrıca radikal demokrasi modeli, bireysel katılımın yanı sıra özellikle farklı kimliklerin temsilcisi olabilecek dernek, vakıf, birlik vb. sivil toplumsal yapıların kolektif eylemle ve eşit bir biçimde siyasal karar alma süreçlerine katılmalarını öngörmektedir. Üstelik karar alma süreçlerine katılan bu sivil toplumsal yapıların, başta siyasal etki olmak üzere her açıdan birbirlerine üstün olmamaları ve eşit haklara sahip olmaları gerektiğini de vurgulamaktadır. Böylelikle, farklı kimliklerin kendi özgünlükleriyle var olmalarını ve kamusal/siyasal karar alma süreçlerine fark/kimlik bağlamındaki sivil toplumsal yapılarla katılmalarını sağlayabilecek bir alt yapı sunmaktadır.

Radikal model, demokrasinin temel ilkelerini fark/kimlik bağlamında tanımlayarak, demokrasiyi; her türlü kimliksel farklılığın *çoğulculuk, özgürlük ve eşitlik anlayışı içerisinde yaşayabilecekleri*, kendilerini etkileyen süreçlerle ilgili olarak saydam bir biçimde bilgi sahibi olabilecekleri, sorunların karşılıklı etkileşim içerisinde müzakerayla çözebilecekleri kamusal/siyasal alanlar oluşturabilecekleri, bu alanlarda farklılıkların egemen

olduğu sivil toplumsal yapılarla doğrudan temsil edilebilecekleri ve buralarda kararları birlikte alabilecekleri biçimde yeniden kurgulamıştır.

Özetle; radikal demokrasi, evrensel olanın söylemi değil, onun yerine bu söylemi ve tek sesliliği reddeden ve her biri kendi içinde indirgenemez söylemsel kimliğini kurabildiği farklı seslerin polifonisidir. Bu yönüyle, modernlik yerine post-modernliğin, türdeşlik ve tek sesliliğin yerine çok sesliliğin egemen olmaya başladığı günümüzde, Balkanlar gibi farklılıkların esas aynılıkların istisna olduğu bölgelerde birlikte yaşamın formülü olarak önermekteyiz. Model yeni kurgulandığı ve henüz uygulama örneklerinin olmaması nedeniyle, gerçekleşmesi ve uygulanabilirliği bağlamında eleştiriye açıktır. Ancak yapılabilecek tüm eleştirilerle birlikte, günümüz koşullarında kuramsal açıdan Balkanlar gibi coğrafyalarda birlikte yaşama kültürü oluşturabilecek paradigmat yeterlilikte olan tek modeldir. Dolayısıyla, böyle bir potansiyeli sunduğu için modele, öncelikle uygulama açısından değil kuramsal açıdan yaklaşılmalı ve sonrasında zaten kendisini sürekli yenileyen bir süreç olan demokrasi düşüncesi içerisinde uygulanabilirliği üzerinde önemle düşünülmelidir.

Kaynakça

- AKIN, Hatice/ÇETİN, Hatice (2011). “Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar’da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü”, Balkanlar’da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş, Romanya, 1-15 Kasım 2006, IRCICA, İstanbul, 51-66.
- AKTAN, Coşkun C. (1997), “Yeni Sivil Toplum Sözleşmesi”, Yeni Türkiye, Sayı:18, Kasım-Aralık.
- ALP, Suat (2009). “Balkanlar’da Osmanlı Dönemi Maddi Kültür Mirası”, Milli Folklor, Sayı: 84, 151-161.
- ALPARSLAN, Şenol (2008). Bosna’da Türk Kültürünün İzleri, Ankara: Genel Kurmay Ataşe ve Denetleme Başkanlığı Yayınları.
- BAĞCI, Hüseyin, (1994), Balkanlar (1991-1993), Ankara: Dış Politika Enstitüsü.
- BARRY, Norman P., (2004), Modern Siyaset Teorisi, Ankara: Liberte Yayınları.
- BATI, Uğur, (2010), “Liberal Demokrasinin Dönüşümü ya da Post-Marksist Teorinin Zafiyeti: Radikal Demokrasi Projesinin Eleştirisi”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 22.
- BAUMAN, Zygmunt (1996), Yasa Koyucular İle Yorumcular, Modernite, Postmodernite ve Entelektüeller Üzerine, (Çev: K. Atakay), İstanbul: İletişim Yayınları.

- BAYRAKTAR, Zülfikar (2013), “Balkanlar’da Bir Arada Yaşama Kültürü Bağlamında Kimlik Çatışmasından Kültürel Entegrasyona Türk Dili ve Kültürünün Önemi”, Karadeniz Araştırmaları, S.36, 223-234.
- BEETHAM, David/Boyle, Kevin Demokrasi-nin Temelleri, (Çev:A.Zeynep Kopuzlu), Ankara: Adres Yayınları, 1995.
- BENHABİB, Seyla, (1999), “Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması”, Demokrasi ve Farklılık, (Der: S. Benhabib), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- BENHABİB, Seyla, (1999a), Modernizm, Evrensellik ve Birey, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BENHABİB, Seyla, (1999b), “Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru”, Demokrasi ve Farklılık, (Ed. BENHABİB, S.), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- BENHABİB, Seyla, (1999c), “Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması”, Demokrasi ve Farklılık, (Ed. BENHABİB, S.), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.
- BUDAK, Gürer (2008). Yetkinliğe Dayalı İnsan Kaynakları Yönetimi, İzmir: Barış Yayınları.
- BULUT, Nihat, (2003), “Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası Olarak Radikal Demokrasi”, AÜEHFD, C. VII, Sayı: 1-2, Haziran.
- CONNOLLY, W. (1995), Kimlik ve Farklılık. (Çev. F.Lekesizalın), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- COŞKUN, M. Kemal, (2009), “Demokrasi Yanılsaması”, <http://birgun.net>, (10.03.2009).
- ÇAYIR, Kenan, (1999), Yeni Sosyal Hareketler, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- DARKOT, Besim (1997), “Balkan”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2, Eskişehir: MEB Yayınları.
- DURSUN, Davut, (2012), Siyaset Bilimi, İstanbul: Beta Yayınları.
- DUVERGER, Maurice (1969), Halksız Demokrasi, (Çev: Özü, İ.), İstanbul: Dördüncü Yayınları.
- DUVERGER, Maurice, (1975), Seçimle Gelen Krallık, (Çev. ERKURT, Necati), İstanbul: Konuk Yayınları.
- ERSANLI, Büşra (2009), “Türkiye’nin ‘Demokratik Açılım’ Sürecinde Dil, Kimlik ve Güvenlik”, 2.Sosyoloji Sempozyumu Hukuk Sistemleri ve Etnisitetler, Bursa: Uludağ Üniversitesi, 4-5-6 Kasım.
- ERSANLI, Büşra/Özdoğan, G. Göksu (2008), “İkinci Baskıya Önsöz”, Ernest Gellner, John Breuilly’nin Sunuşuyla Uluslar ve Ulusçuluk, Hil Yayınları, 9-15.
- GIDDENS, Anthony (2000), Elimizden Kaçıp Giden Dünya, (Çev: Akinhay, Osman), İstanbul: Alfa Yayınları.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (2012), “Balkanlar: Etnik Karmaşanın Dilsel Boyutları”, Karadeniz Araştırmaları, Sayı:32, Kış, 1-27.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız/ DİNÇER, Aşlıhan (2007). “Balkanlar’da Dil ve Kimlik”, Balkanlar El Kitabı, Dil ve Edebiyat, Cilt: III, Ankara: Vadi Yayınları.

- GUTMANN, Amy/ THOMPSON, Dennis, (2004), *Why Deliberative Democracy*, Princeton: Princeton University Press.

- HELD, David, (1986), "New Forms of Democracy?", *New Forms of Democracy*, (Ed.: HELD, D. and POLLITT C.), London: Sage Publications.

- KARPAT, Kemal H. (1992), "Balkan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul.

- KARPAT, Kemal (2010), *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul: Timaş Yayınları.

- KAYGALAK, Sevilay (2001), "Post-Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi", *Praksis*, Sayı: 1.

- KEYMAN, E. Fuat, (1996), "Nasıl Bir Liberal Demokrasi", *Diyalog*, Sayı: 1.

- KEYMAN, E. Fuat, (2000), *Türkiye ve Radikal Demokrasi*, İstanbul: Alfa Yayınları.

- KEYMAN, E. Fuat, (2008), *Türkiye'nin İyi Yönetimi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- KÖKER, Levent, (1996), "Radikal Demokrasi", *Diyalog*, Sayı: 1.

- LIJPHART, Arend, (1996), *Çağdaş Demokrasiler*, Yirmi bir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri, (Çev. ÖZBUDUN, Ergun/Ersin ONULDURAN, Ankara: Yetkin Yayınları.

- LACLAU, Ernesto ve MOUFFE, Chantal, (2008), *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- MAZOWER, Mark (2001). *The Balkans*, London: Phoenix Press,

- LACLAU, Ernesto, (2003), *Evensellik, Kimlik ve Özgürleşme* (Çev. Ertuğrul Başer), İstanbul: Birikim Yayınları.

- MOUFFE, Chantal, (1988), "Hegemony and New Political Subjects: Toward a New Concept of Democracy", *Marxism and the Interpretation of Culture* (Edit. Cary Nelson and Lawrence Grossberger), Urbana: University of Illinois Press.

- MOUFFE, Chantal (1999), "Demokrasi, İktidar ve Siyasal Düzen", (Der: S. Benhabib), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.

- MOUFFE, Chantal, (2000), "Radikal Demokrasi: Modern mi, Postmodern mi?, Modernite Versus Postmodernite", (Der. KÜÇÜK, M.), Ankara: Vadi Yayınları.

- OAKESHOTT, Michael, (1967), *Rationalism in Politics and Other Essays*, London: Methuen.

- ÖZDEMİR, Gürbüz (2013), "Farklılıkların Kesiştiği Coğrafyalar İçin Bir Öneri: Radikal Demokrasi", *Yönetim ve Ekonomi*, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, Cilt:20 Sayı:1.

- PLESS, N. M. and MAAK, T., (2004), *Building an Inclusive Diversity Culture: Principles, Processes and Practice*, *Journal of Business Ethics*, 54 (2).

- PROGONATI, Erjada (2013), "Etnik Arnavutların Arnavutluk Dış Politikasında Etkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 37, Bahar, 159-182.

- SARIBAY, Ali Yaşar (2000), *Kamusal Alan Diyalojik Demokrasi Sivil İtiraz*, İstanbul: Alfa Yayınları, 14-32.

- SARTORI, Giovanni, (1996), *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, (Çev: KARAMUSTAFAOĞLU, Tuncer ve TURHAN, Mehmet), Ankara: Yetkin Yayınları.

- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban, (1997), "Siyasal Kültür Paradigmaları Işığında Siyasal Kültürde Değişim Sorunu", *Süleyman Demirel Ü. İİBF. Dergisi*, Sayı: 2.

- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban, (2005), "Liberal Demokrasinin Çıkmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi", *Akdeniz Ü. İİBF. Dergisi*, Sayı:10.

- SMITH, Anthony D. (2002), *Ulusların Etnik Kökeni* (Çev. Bayramoğlu, Sonay / Kendir, Hülya), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

- SONNENSCHNEIN, William H. (1997), *The Diversity Toolkit: How You Can Build and Benefit From a Diverse Workforce*, New York: McGrawHill Companies, Jan.

- SUVARİ, Ceyhan, (2005), *Kolektif, "Kimlik", Kavram Sözlüğü, Söylem ve Gerçek*, İçinde, İstanbul: Özgür Üniversite Yayınları.

- TODOROVA, Maria (2010). *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, (Çev. ŞENDİL, Dilek), İstanbul: İletişim Yayınları.

- TOSUN, Gülgün, (2001), *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, İstanbul: Alfa Yayınları.

- TUNÇ, Hasan (2010), "Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı", *Çağın Polisi Dergisi*, Eylül.

- TÜRBEDAR, Erhan, (2011), *Balkanlar'da Nüfus Sayımları ve Kimlik Tartışması*, Ankara: TEPAV Dış Politika, (www.tepav.org.tr/tr/ekibimiz/s/105).

- ÜÇYILDIZ, Ceyda (2006), *Eski Yugoslavya Cumhuriyetlerinin Yeniden Yapılanmasında AB'nin Rolü*, Ankara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- ÜSTÜNER, Fahriye, (2007), "Radikal Demokrasi: 'Liberalizm mi, demokrasi mi? Evet, Lütfen'", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı: 34.

- YAŞIN, Gözde Kılıç (2011), "Makedonya Örneğinde Yeni Devlet Modeli", *Kamu Ruhu: Postmodern Kimliksizliğe Karşı Duruşlar* (Ed. Vurucu, İkbal / Yiğit, Mustafa), Konya: Palet Yayınları, 353-354.